فصلنامه «مطالعات تاریخی»
سال هفدهم- شماره ۶۶ -پاییز ۹۸
صفحات: ۴۵-۲۶

Historical Studies Quarterly
Vol. 17-No.66-Autumn 2019
pp:26-45

بررسی سیره نظری و عملی آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی در اصلاح اقتصادی و اجتماعی

* سیدمحمدجواد قربی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۳/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۵/۲

چکیده

آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی از جمله شخصیت‌های عرفانی و فقهی تاریخ معاصر ایران است که به ابعاد فکری و عملکرد اقتصادی و سیاسی او کمتر توجه شده است. از این رو، مقاله حاضر تلاش دارد با روشی تحلیلی-توصیفی به بررسی این ابعاد بپردازد. سؤال اصلی مقاله این است که فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی چه نمودهای نظری و عملی‌ای داشته است؟ یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که او علاوه بر نظریه‌پردازی در خصوص مسائل اقتصادی جهان اسلام، در حوزه عملی نیز فعال بوده و برای برون‌رفت از تهدیدهایی نظیر ربا و بانکداری غربی به تأسیس جمعیت‌ها و شرکت‌های اقتصادی همت گماشت. شرکت مخمس به عنوان الگوی عملی آیت‌الله شاه‌آبادی، نمایان‌گر پیوند اندیشه و عمل اقتصادی او است. او در طرح ناحیه مقدسه اسلام، مسائل اقتصادی را برجسته می‌سازد و الگوی اقتصادی او را می‌توان مبتنی بر مشارکت عمومی و برپایی نهادهای مالی و اقتصادی مبتنی بر احکام اقتصادی اسلام در نظر گرفت.

کلیدواژه‌ها: شرکت مخمس، جمعیت اخوان، ناحیه مقدسه اسلام، شذرات‌المعارف، قرض‌الحسنه.

* کارشناس ارشد اندیشه سیاسی اسلام، ghorbi68@yahoo.com

۱. مقدمه

آیت‌الله میرزا محمدعلی شاه‌آبادی (۱۲۵۱–۱۳۲۸خ) به عنوان یک فقیه، عارف، فیلسوف و استاد اخلاق به مسائل اجتماعی و اقتصادی نیز توجه داشت. او با آسیب‌شناسی از اوضاع اقتصادی عصر خود، علت اصلی مشکل‌های اقتصادی را حاکمیت نظام‌های اقتصادی غربی و شرقی در ایران و دیگر کشورهای اسلامی می‌دانست. او در پی الگوی اقتصادی مستقلی مبتنی بر فقه و آموزه‌های اسلامی بود. از نظر او راه اصلی برون‌رفت جامعه اسلامی از مشکل‌های اقتصادی، استخراج و طراحی الگوی اقتصادی به روش تکوین و ابداع است. اغلب دیدگاه‌های اقتصادی و اجتماعی شاه‌آبادی در کتاب *شذرات‌المعارف* ارائه شده است. او در این کتاب وضعیت اقتصادی جامعه اسلامی عصر خود را آسیب‌شناسی کرده و برای رفع مشکل‌های اقتصادی بر فطرت، توحید، ارزشهای اخلاقی و راهبرد عِدّه و عُدّه مبتنی بر روش تعاون؛ و یک الگوی اقتصادی در سطح ملی زیرنظر ولیفقیه یا مرکزیت حکومت اسلامی تأکید کرده است (یوسفی، ۱۳۹٤: ۸۹–۸۷).

از دیدگاه آیت‌الله شاه‌آبادی اقتصاد ارتباط مستقیمی با اقتدار سیاسی و عزت ملی در کشورهای اسلامی دارد و بی‌توجهی به تأمین نیازهای اقتصادی در جوامع اسلامی، زمینه‌های وابستگی اقتصادی و ضعف پایه‌های حکومت اسلامی را به‌وجود خواهد آورد. به همین دلیل باید برای رهایی از وابستگی به کشورهای دیگر، از طریق سیاست عِدّه و عُدّه به تقویت اقتصاد ملی از طریق تعاون و همیاری پرداخت. در این مسیر، اخلاق و احکام اسلامی باید مورد توجه اقتصادگران باشد. برای تقویت اقتصاد در جامعه ایرانی، او تلاش داشت تا قرض‌الحسنه و تأسیس شرکت‌های اسلامی را ترویج کند و در این مسیر خود دست به اقدام زد. در کتاب *شذرات‌المعارف* و رساله *شرکت مخمس* می‌توان تلاش نظری آیت‌الله شاه‌آبادی برای سازماندهی وضعیت اقتصادی ایران را مشاهده کرد.

درباره اندیشه‌های اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی پژوهش چندانی نشده است. البته می‌توان به چند مورد معدود زیر اشاره کرد:

علی حیدر مرتضوی در کتاب *فیلسوف فطرت* به بررسی ابعاد زندگی و اندیشه‌های سیاسی، عرفانی و اقتصادی او پرداخته است و در انتهای بخش پنجم کتاب، به مسأله اقتدار و استقلال اقتصادی از منظر شاه‌آبادی می‌پردازد (مرتضوی، ۱۳۸۷). احمدعلی یوسفی در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل الگوی اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی»، به بررسی الگوی اقتصادی

آیت‌الله شاه‌آبادی در حوزه همیاری و اخوت، شرکت مخمس و سیاست عده پرداخته است و برخی آرای اقتصادی او را تحلیل می‌کند (یوسفی، ۱۳۹٤: ۸۷). سیدمحمدرضا رضی بهابادی در پایان‌نامه‌ای با عنوان *نظریه‌های اقتصادی- سیاسی آیت الله شاه‌آبادی*، مجموعه‌ای از اندیشه‌های شاه‌آبادی را دسته‌بندی کرده است (رضی بهابادی، ۱۳۸۹).

۲. مروری اجمالی بر زندگی آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی

آیت‌الله میرزا محمدعلی شاه‌آبادی در سال ۱۲۹۲ق در اصفهان چشم به جهان گشود. پدر او آیت‌الله میرزا محمدجواد اصفهانی حسین‌آبادی (بیدآبادی) بود. او مقدمات علوم حوزوی را نزد پدر در اصفهان آموخت و سپس به تهران آمد. او فقه و اصول را نزد آیت‌الله میرزا محمدحسن آشتیانی، عرفان را نزد میرزاهاشم گیلانی اشکوری و حکمت را در محضر سیدالعلما میرزا ابوالحسن جلوه فراگرفت. وی در هجده سالگی به درجه اجتهاد رسید و پس از فوت پدر به اصفهان بازگشت. او در همان‌جا از محضر میرزا محمدهاشم خوانساری استفاده برد و ریاضیات و زبان فرانسه را نزد سرتیپ عبدالرزاق بغایری آموخت. انتشار کتاب *کفایة‌الاصول* آیت‌الله محمدکاظم خراسانی او را به نجف کشاند؛ و در آنجا افزون بر کلاس‌های آخوند، در درس آیت‌الله شیخ فتح‌الله شریعت اصفهانی معروف به شیخ‌الشریعه و آیت‌الله میرزا حسین خلیلی حاضر می‌شود. وی پس از فوت آخوند خراسانی به سامرا رفت و در درس آیت‌الله میرزا محمدتقی شیرازی شرکت کرده، و در همان‌جا به تدریس فقه و اصول و فلسفه پرداخت (لک علی‌آبادی، ۱۳۸۸).

آیت‌الله شاه‌آبادی بعد از هشت سال اقامت در عتبات، در ۱۳۳۰ق به درخواست مادرش قصد بازگشت به ایران کرد. علمای سامرا اصرار به ماندن او داشتند؛ تا جایی‌که میرزای شیرازی (میرزای دوم) به منزل‌شان رفت و گفت: رفتن شما از عراق حرام است. آیت‌الله شاه‌آبادی علت بازگشت را برای میرزا توضیح داد. این بازگشت مصادف با حوادثی در ایران بود؛ از جمله به موجب قرارداد سن‌پترزبورگ (۱۹۰۷م) در سال ۱۲۸٦خ، شمال ایران تحت نفوذ روسیه و جنوب تحت نفوذ بریتانیا قرار گرفته بود. قسمت مرکزی هم منطقه بی‌طرف و تحت فرمان حکومت تهران بود که می‌بایست پاسخگوی فشارهای هر دو قدرت باشد. نیروهای بیگانه آن‌چنان بر اوضاع مسلط بودند که ورود و خروج از شهرها زیرنظر آن‌ها انجام می‌شد. آیت‌الله شاه‌آبادی سه ماه در راه بود و علمای تهران که متوجه بازگشت آیت‌الله شاه‌آبادی شدند از او دعوت کردند به تهران بیاید. او بعد از مدت کوتاهی

از اصفهان به تهران مهاجرت کرد و در خیابان شاه‌آباد (جمهوری فعلی) منزل گرفت؛ و پس از آن بودکه به «شاه‌آبادی» معروف شد.

ورود او به تهران در بحبوحه نزاع‌های مشروطه و تقویت جریان‌های غرب‌گرا بود؛ یعنی در زمانی که اندیشه جدایی دین از سیاست رواج پیدا کرده بود. همچنین، مبارزه‌های پدر او با ناصرالدین شاه و تبعید خانواده‌اش به تهران در ایام نوجوانی مشی سیاسی را در شاه‌آبادی تقویت کرده بود. لذا از مشخصات بارز او، عجین شدن سیاست با دیانت در تفکراتش بود. او بهترین مصداق امر به معروف و نهی از منکر را مبارزه با حاکم ظالم و حکومت پهلوی می‌دانست و هرگونه همکاری با رضاخان را حرام می‌دانست و از پذیرفتن وی نیز امتناع می‌کرد (شیخ سفلی، ۱۳۸۷: ٤۰۰–۳۹۷). او در دوران فعالیت‌های خویش در تهران، برنامه‌های مختلف اقتصادی‌ای را مطرح و تلاش کرد بعضی از آن‌ها را محقق سازد (اردشیری، ۱۳۸۵: ۸۵).

آیت‌الله شاه‌آبادی هفده سال در تهران بود، تا این‌که در سال ۱۳٤۷ق تهران را به قصد قم ترک کرد. او در قم در محله عشقعلی منزلی اجاره کرد و تا سال ۱۳۵٤ق، به‌مدت هفت سال، به تدریس فلسفه، عرفان، اخلاق، تفسیر، فقه و اصول پرداخت. امام خمینی در همین مدت از درس او استفاده کرد و ضمن این‌که تحت‌تأثیر مقامات معنوی و علمی آیت‌الله شاه‌آبادی قرار داشت، برای او احترام ویژه‌ای قائل بود؛ تا جایی که بعد از نامش «روحی له فداه» می‌آورد. البته این احترام دوجانبه بود (عفتی، ۱۳۸٤: ۱۱۵–۱۱۳) (جعفرپیشه‌فرد، ۱۳۸۱: ۸۲).

شاگردپروری در حوزه‌های مختلف علمی به‌ویژه در حوزه عرفان و اخلاق اسلامی از جمله خصایص بارز آیت‌الله شاه‌آبادی بود (نعیم الدین خانی، ۱۳۸۷: ۳۳۹). وی روزی نه تا ده درس تدریس می‌کرد و شاگردانش در هر درسی که بودند، استاد را در آن رشته می‌ستودند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵: ٦۰۱–٦۰۷). از میان شاگردان برجسته او به‌جز امام خمینی می‌توان به آیت‌الله شیخ محمدرضا طبسی نجفی، آیت‌الله میرزاهاشم آملی، آیت‌الله محمد ثقفی تهرانی، آیت‌الله سیدشهاب‌الدین مرعشی نجفی، آیت‌الله ملاعلی همدانی، آیت‌الله سیدموسی مازندرانی، آیت‌الله شهاب‌الدین ملایری، آیت‌الله شیخ میرزاحسن یزدی، آیت‌الله میرزاخلیل کمره‌ای و آیت‌الله میرحسن احمدی اشاره کرد (رضایی چراتی، ۱۳۹٤: ۲۱۰–۲۰۹).

آیت‌الله شاه‌آبادی پایه‌گذار ایده هیأت‌های سیّاری بود که امروزه در منازل تشکیل می‌شود.

این ابتکار در جامعه آن روز، گذشته از آن که در ترویج و تبلیغ معارف اسلامی با اهمیّت بود، در مبارزه‌های سیاسی هم نقش داشت. در موقعیتی که رضاخان تمام مساجد و منابر را تعطیل کرده بود، آیت‌الله شاه‌آبادی برنامه نماز و سخنرانی‌اش را تعطیل نکرد. آن هنگام هم که رضاخان پوشیدن لباس روحانیت را ممنوع کرد، او فرزندانش را به روحانی‌شدن و پوشیدن لباس روحانیت تشویق کرد و هفت نفر از فرزندان او روحانی شدند. او از تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان هم غافل نبود و در پی نیل به این مقصود، منزل شخصی خود را به تدریس و تعلیم نونهالان اختصاص داد. او چند نفر را انتخاب کرده بود تا به دانش‌آموزان درس بدهند و خود نیز بر کار مدرسه نظارت داشت. او هفته‌ای یک بار، با سخنرانی برای دانش‌آموزان و اولیای آن‌ها، آنان را در حفظ شعائر اسلامی راهنمایی و ارشاد می‌کرد (کریم خانی، ۱۳۸۳: ۷-٦).

شاه‌آبادی قبل از آن‌که رضاخان به سلطنت برسد، او را خوب شناخته و استبداد رأی‌اش را درک کرده بود. این زمانی بود که رضاخان با پای برهنه در جلوی دسته‌های سینه‌زنی به عزاداری می‌پرداخت و به دست‌بوسی علما و مراجع می‌رفت. اعمال ریاکارانه رضاخان بسیاری از علمای آن زمان را تحت‌تأثیر قرار داده بود. آیت‌الله شاه‌آبادی در همان وقت، به آیت‌الله مدرس می‌گفت: «این مردک الان که به قدرت نرسیده است این‌چنین به دست‌بوسی علما و مراجع می‌رود و تظاهر به دینداری می‌کند و از محبت اهل‌بیت دم می‌زند، لکن به‌محض آن‌که به قدرت رسید به همه علما پشت می‌کند و اول کسی را هم که لگد می‌زند خود شما هستید» (حوزه علمیه شاه‌آبادی، ۱۳٦۵).

از موارد مبارزاتی او در اعتراض به رضاخان، تحصن در حرم حضرت عبدالعظیم بود. در این تحصن که حدود یازده ماه به طول انجامید، میرزا محمد قمی او را همراهی کرد. بعد از این مدت، جمعی از علمای تهران و دیگر بلاد ایران به شهرری رفته و از آیت‌الله شاه‌آبادی دعوت می‌کنند به تحصن خود خاتمه دهد. آیت‌الله شاه‌آبادی نیز که ادامه تحصن را در انجام مبارزه مؤثر ندید، با درخواست علما موافقت می‌کند. او به فاصله کمی پس از آن، با هدف خارج شدن از مرکز ظلم و جور، تهران را به مقصد قم ترک می‌کند.آیت‌الله شاه‌آبادی در قم نیز به اعتراض‌های خود ادامه داد و در منابر بر این جمله که «اسلام از وجود دولت وقت در خطر است» تکیه کرد (حوزه علمیه شاه‌آبادی، ۱۳٦۵).

آیت‌الله شاه‌آبادی سرانجام در سوم آذر ۱۳۲۸خ در سن ۷۷ سالگی درگذشت و در جوار حضرت عبدالعظیم به خاک سپرده شد (مرتضوی، ۱۳۸۷: ٤۷).

۳. شذرات‌المعارف

آیت‌الله شاه‌آبادی دارای تألیف‌های زیادی با ارزش عملی و علمی بود که ظاهراً بخشی از آن‌ها در زمان پهلوی جمع‌آوری و ناپدید شد (رمزی اوحدی، ۱۳۹٤: ٦٥-٦٤؛ یارحسینی، ۱۳۸۳: ١٦٩). برخی از کتابهای معروف او که در زمان حیاتش به چاپ رسید عبارتند از: *منازل‌السالکین*، *شذرات‌المعارف یا مرام‌الاسلام* (شاه‌آبادی، ۱۳۸۷)، *رشحات‌البحار* (شاه‌آبادی، ۱۳۹۷)، *حاشیه بر کفایه آخوند خراسانی* (مدرس تبریزی، ۱۳۷٤، جلد ۳: ١٦٧)، *مفتاح‌السعاده فی احکام‌العباده* (شاه‌آبادی، ۱۳۵۸) و *حاشیه بر نجاه العباد* (کشفی، ۱۳۹۷: ۱۵۸-١٤٥).

شذرات‌المعارف از مهم‌ترین کتاب‌های آیت‌الله شاه‌آبادی و مربوط به دوره اقامت او در تهران است (الطهرانی، ١٤٢٤، ج ۲: ۲۰۷). بخش مهمی از آرای اقتصادی و اجتماعی شاه‌آبادی در این کتاب آمده است. انگیزه نگارش او بررسی مشکل‌های مبتلابه مسلمانان و ارائه راهکار برای آن‌ها بود. این کتاب از پنج شذره و هر شذره از بندهایی با عنوان «معرفه» تشکیل شده است. شذرات جمع شذره به‌معنی قطعه و خرده است. رساله *شذرات‌المعارف* در سال ۱۳۲۰ نگارش یافت و نخستین‌بار در اردیبهشت ۱۳۲۵ به چاپ رسید (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۹۲).

شذره یا فصل اول کتاب مربوط به حکومت اسلامی است. این بخش قبلاً تحت عنوان *مرام‌الاسلام* به‌صورت یک جزوه منتشر شده بود. شاه‌آبادی در این فصل به علل پیدایش بیماری‌های اقتصادی در جامعه اسلامی پرداخته و از چهار علت اصلی سخن می‌گوید: غرور مسلمین، یأس، افتراق و نداشتن بیت‌المال. بعد هم ایده تشکیل «ناحیه مقدس اسلام» را مطرح می‌کند (سعید شاه‌آبادی، ۱۳۹۷؛ دانشور علمی، ۱۳۹۰: ۷۹).

مهم‌ترین مباحث آیت‌الله شاه‌آبادی در شذرات‌المعارف در دو سطح آسیب‌شناسی و ارائه راه‌کار اقتصادی عبارتند از:

۱. آسیب شناسی: اخلاق رذیله و افعال قبیحه، ترک امر به معروف و نهی از منکر (دوری از اسلام انفرادی و تحقق اسلام اجتماعی)، راحت‌طلبی و آسایش‌پرستی، نفاق اقتصادی و دورویی در فعالیت‌های اقتصادی (اصل غیرت)، سوءمدیریت در مرکزیت مالی جامعه (بیت‌المال)، توصیف امراض اقتصادی به‌جای علاج مشکل‌های اقتصادی، رفاه‌زدگی شهروندان، یأس و ناامیدی در تحصیل سعادت دینی و دنیوی، وابستگی اقتصاد ملی به کالاها و صنایع خارجی، قانع بودن به «اقدامات تَقَلُّصی» (فعل اندک و محدود) در فرایند

پیشرفت اقتصادی، ربا، خام‌فروشی سرمایه‌های طبیعی، کفران نعمت، حبس پول (انباشت سرمایه) و رفع ید از تولید سازنده، جهل به مرام اسلام در امور مسلمین، در اختیار قراردادن صنایع به بیگانگان و بی‌توجهی به معاش جمعی و افتراق ناشی از اختلاط با اجانب.

۲. ارائه راه‌کار: تلازم علم و عمل (قوه عاقله و عامله) در حیات اقتصادی، توجه به حاجت و نیازهای جمعی، وحدت و اخوت دینی، تدبیر در مصالح جمعی، سازمان دادن تخصص‌های مختلف مورد نیاز جامعه (فتح باب معاونات و اجتماعات برای رفع احتیاجات)، الگوی اقتصادی مبتنی بر مقتضیات بومی و دینی، سیاست عِدّه و عُدّه، توسعه باب زراعت (تولید در بخش کشاورزی)، گشودن ابواب صناعت (تولید در بخش صنعت)، رشد تجارت مشروع (صادرات تولیدات ملی)، باب ادانه (تأسیس صندوق‌های قرض الحسنه)، باب اعانت و مساعدت کردن ضعفا، توسعه فرهنگ اقتصادی (تبلیغ)، شرکت مخمَّس، مدیریت و نظارت رئیس ناحیه مقدسه اسلام (ولی فقیه) بر فعالیت‌های اقتصادی و رفتار حمایت‌گرایانه مردم از کالای ملی.

آیت‌الله شاه‌آبادی در رساله شذرات بر این حدیث نبوی تأکید دارد که: «من اصبح و لم یهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم». او از متدینانی که فقط از مشکل‌های سیاسی و اقتصادی سخن می‌گویند و به معالجه نمی‌پردازند گله می‌کند. او عنوان «مملکت اسلام» را به‌کار می‌برد که نشان می‌دهد تمام مسلمانان را به‌عنوان بلاد اسلام در نظر گرفته است و جوامع مسلمان حکم یک پیکر را دارند (گوهری، ۱۳۸۷: ۳۵۹–۳۵۷).

از نگاه او، جامعه ایران همیشه مورد طمع دشمنان اسلام بوده و این موضوع سهم بزرگی در پدیدآمدن مشکل‌ها داشته است. از نوشتار او آشکار است که مقصود وی از علم، فقط علوم اسلامی نیست؛ دانش فنی را هم شامل می‌شود که باید با آموختن آن جامعه اسلامی را از وابستگی نجات داد (یوسفی، ۱۳۹٤: ۹۱–۹۰).

٤. طرح «ناحیه مقدسه اسلام»

چنان‌که گفته شد، آیت‌الله شاه‌آبادی در کتاب شذرات‌المعارف «علل مُمرضه جوامع اسلامی» را چهار عامل غرور، یأس، اضطراب و نداشتن بیت‌المال می‌داند. او علت‌العلل را جهل به «مرام اسلامی» معرفی می‌کند و برای «مرام اسلام» دو رکن قائل است: «حفظ اختصاص ولایت مطلقه» و «حفظ اختصاص حکومت مطلقه قرآنی». شاه‌آبادی برای این که بتواند فضایی برای تحقق مرام اسلامی ایجاد کند، طرح «ناحیه مقدسه اسلام» را مطرح می‌کند.

«ناحیه مقدسه» برای پیاده‌سازی به دو اصل و چهارده فرع نیاز دارد. اصل اول تحت عنوان «خیط اخوت» یا ریسمان اخوت روابط برادرانه را در جامعه ایجاد می‌کند و باعث «بسط عرضی» در جامعه می‌شود. اصل دوم «خیط نبوت و ولایت» است و «بسط طولی» را ایجاد می‌کند. او برای هر اصل، هفت فرع مطرح می‌کند. هفت فرع «خیط اخوت» که برای تشکیل، حفظ و تقویت آن لازم است عبارتند از: ضرورت تشکیل بیت‌المال از زکات و خمس، تشکیل شوراهای حل اختلاف، التزام معاهدین به ناحیه مقدسه جهت هدایت یک نفر، حضور در مراکز مخصوص جهت تحصیل مهمات مذهبی، حضور در کنار مسلمین در مصائب و مشکل‌ها، احقاق حق و تمکن دادنِ قرض‌الحسنه. هفت فرع «خیط نبوت و ولایت» نیز عبارتند از: ترغیب مردم به علما، استحکام اتحاد بین علما، تأسیس مجله دیانتی، تأدّب به ظاهر شرع، اقتصاد در امر معیشت، ایجاد شرکت از روی قوانین علمیه جهت ترقی تجارت مشروعه و تعیین مشاغل مشروعه (رضاییان، ۱۳۹٤: ۵۰۷-۵۰۵).

آیت‌الله شاه‌آبادی تأکید می‌کند، رئیس ناحیه مقدسه، در هر عصری باید مجتهد عادل باشد. در طرح ناحیه مقدسه، به مسائل مالی مانند خمس، زکات و قرض‌الحسنه توجه زیادی شده و گویا برای مسائل مالی و اقتصادی نیز تشکیلات مستقلی که مستقیماً تحت نظر رهبر اداره می‌شود، دیده شده است (محمدی، ۱۳۹۱: ۱۸۸-۱۸٦).

سعید شاه‌آبادی، فرزند شهید مهدی شاه‌آبادی، درباره ریشه‌های تاریخی پیدایش این اندیشه و نیز جزییات آن چنین می‌گوید:

> **[آیت‌الله شاه‌آبادی] در زمان خود، شاهد مشکل‌های بسیاری بودند که به‌ویژه جامعه اسلامی ایران و در واقع کلیه جوامع اسلامی در سراسر دنیا با این مشکل‌ها، اعم از مسائل اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و... درگیر بودند. او در دوره پهلوی اول می‌زیستند و به‌وضوح شاهد تضعیف ملت اسلام و روحانیت تشیع از سَمت وی بودند. او شاهد تعرض استعمارگران خارجی به ملت مسلمان ایرانی بودند و در عین حال ضعفی را که حکومت در برابر اینان داشت، به‌شفافیت مشاهده می‌کردند. از این رو، به‌عنوان عالم برجسته دینی سعی کردند ضمن شناخت معضلات، راهی برای رهایی ارائه دهند و بهترین راه همان پیشنهاد تشکیل جامعه‌ای دینی بود که شروطی چون اصلاح امور اقتصادی مردم، تحکیم جایگاه روحانیت به‌عنوان متولیان دین، نحوه ارتباط با بیگانگان، خدمات و رفاه اجتماعی و... در آن‌ها ملحوظ شده بود. نام این جامعه یا تشکل را «ناحیه مقدسه اسلام» گذاشتند و در انتهای رسالات و معارف یاد شده، در کتاب ارزشمند شذرات‌المعارف، این نام را مرقوم می‌داشتند**

و از دست‌نوشته‌ای که از او برجا مانده برمی‌آید که بیش از پنج هزار نفر را به عضویت این تشکل درآورده بودند و خودشان نیز تعهدنامه عضویت در این تشکل اسلامی را امضا کردند و خود را متعهد به انجام وظایفی دانستند که به جهت عضویت در این تشکل اسلامی ایجاد می‌شود. ناحیه مقدسه اسلام، در واقع مملکتی است که عالمان دین به‌عنوان آگاه‌ترین افراد به حقایق عالَم و دین، متولی نگهداری و هدایت آن جامعه هستند و شرط‌های یاد شده را مطابق با دستورهای دین و فطرت الهیِ انسان، وضع کردند و به‌عنوان قوانین اجتماعی اجرا می‌کنند. به‌تعبیر ایشان، این جامعه شامل سه طبقه است؛ یکی طبقه دعاة که شامل قاطبه مجتهدین عدول است که کجا هستند، رؤسای این جامعه‌اند. گروه دوم، رُعاة هستند که همانا ائمه جماعات و وعاظ و معلمین مسائل و اهل منبر هستند که باید به دستور دُعاة، به‌ترویج و تبلیغ احکام دین بپردازند. گروه سوم، حُماة هستند که قاطبه ملت هستند و در همه حرفه‌ها و صنف‌ها حاضرند و در تعظیم اسلام می‌کوشند. هم‌چنین او برای رفع مشکل‌های اقتصادی، پیشنهاد راه‌اندازی شرکت مخمّس را دادند تا بتوانند از این راه که در واقع بحث قرض‌الحسنه به‌جای وام با بهره در آن ملحوظ است و به‌عنوان یکی از امتیازهای ویژه این شرکت است، برای رفع مشکل‌های معیشتی و اقتصادی آحاد مردم به اجرا دربیاورند. گفتنی است که ناحیه مقدسه اسلام برای امام زمان (عج) و تحت حمایت و نظارت او بوده است، و طبقه دعاة، اوامر حضرت را به‌عنوان قطب عالم امکان، اجرا می‌کنند (یزدی، ۱۳۹۰: ۷۵).

۵. «شرکت مخمس»؛ الگوی عملی آیت‌الله شاه‌آبادی

آیت‌الله شاه‌آبادی در کتاب شذرات‌المعارف، و رساله مستقلی که منتشر کرد، الگوی عملی خود را که مدلی از یک شرکت اسلامی بود، ارائه کرد و آن را «شرکت مخمس» نامید. شرکت مخمس، الگوی آیت‌الله شاه‌آبادی برای تحقق اهداف بالا و رفع آسیب‌های یادشده بود. لذا در ذکر اهداف تأسیس به خیلی از آن موارد اشاره شده است. اما هدف کلی از این «شرکت»، گسترش عدالت در عین پیشرفت اقتصادی بود (یوسفی، ۱۳۹۵: ۱۰٤ و ۱۳۵). همچنین در ابتدای رساله آیت‌الله شاه‌آبادی آمده بود که این شرکت سه هدف عمده دارد: ترویج شریعت مطهره اسلام، خدمت به ابناء وطن، و رعایت حال فقرا (شاه‌آبادی، ۱۳۰٦: ۳).

شرکت مخمس به‌صورت سهام افراد و مبتنی بر اصل تعاون طراحی شد (عفتی، ۱۳۸٤: ۱۱۸؛ جزایری، ۱۳۹۷: ۲۹۷؛ نجفی، ۱۳۹۱: ۱٤۰). به این صورت که مردم باورمندانه قسمتی

از دارایی خود را در چارچوب موازین اسلامی به آن می‌سپردند. «تا بعد از مخارج شرکت، منافع آن را تخمیس نمایند» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵۸).

طریق نیل به این مقاصد عُظمی، تأسیس شرکت مُخَمَّس است به این‌که حضرات آقایان مرتبطین (ناحیه مقدسه)، یک قسمتی از مال خود را در شرکت مزبوره گذارده تا بعد از مخارج شرکت، منافع آن را تخمیس نمایند. یک خمسِ ربح آن را مخصوص قرض الحسن به قرار و قانون معین و یک خمس دیگر از ربح آن که از واجبات الهیه است، مخصوص باب اعانت و ترویج اساس مقدس اسلام برحسب موازین تکلیفیه مقرر دارند و سه خمس دیگر آن راجع به شخص اوست و خود مختار است بگیرد یا آنکه صرف نظر از او کرده، ضمیمه شرکت مخمَّس نماید و جزء سرمایه، اندوخته کرده باشد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵۹–۱۵۸).

از نظر او، این شرکت چون از ناحیه عموم و اجتماع مردم تأسیس می‌شد، در سطح ملی فعالیت می‌کرد و تشکیلاتی ناظر داشت، مانع فساد بود. در حالی که شرکت‌های دیگر مانند بانک‌ها بر اصالت فرد بنا نهاده شده و سرچشمه تضییع حقوق مردم هستند (یوسفی، ۱۳۹٤: ۱۰۵–۱۰٤).

اعتبار این شرکت آن است که از ناحیه اجتماع تأسیس شده [است]؛ و شرک‌هایی که منجر به خیانت و تضییع حقوق شده از جهت انفراد بوده... بانک که اعظم شرکت‌ها و تجارت‌های دنیا است چون مبنی بر انفراد... است قابل فساد می‌باشد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱٦۰).

نصرالله شاه‌آبادی، فرزند آیت‌الله شاه‌آبادی، می‌گوید پدرش با این باور که «مبارزه منفی» اقتصادی بدون «مبارزه مثبت» نتیجه منفی دارد، پا در میدان نهاد. به باور آیت‌الله شاه‌آبادی تا جایگزینی برای نهادهایی که ربا می‌دهند نباشد، نهی کردنِ تنها اثر منفی دارد:

مرحوم پدر معتقد بود که ما اگر بخواهیم با ربا مبارزه کنیم، باید مراکزی در مقابل آن راه‌اندازی و تقویت کنیم تا جایگزین شود و آرام‌آرام ربا از جامعه ریشه‌کن شود. او عقیده داشت که تنها مبارزه منفی با ربا اثر سوء دارد و نتیجه نخواهد داد. می‌فرمود: مبارزه منفی و مثبت همیشه باید باهم صورت بگیرد. یعنی باید از ربا دادن نهی کرد و از طرف دیگر اگر کسی می‌خواهد قرض بی‌ربا بگیرد، جایی برای این کار باشد.

او همچنین به علت شکست این طرح اشاره کرده و تأسیس «صندوق قرض‌الحسنه» را واکنشی به آن شکست معرفی می‌کند:

از این رو، او یک صندوقی با عنوان شرکت مخمس تشکیل داد که اگر آن باقی می‌ماند الان بانک بزرگی بود. هم از نظر حجم بالای رسیدگی به فقرا و مستضعفین و هم از نظر رشد پول

و دارایی جامعه. این برنامه تا حد زیادی پیشرفت کرد ولی متأسفانه به‌خاطر عملکرد اشتباه بعضی از افراد، سهواً یا عمداً، کم‌کم صندوق رو به افول رفت تا این که ورشکست شد و ادامه پیدا نکرد. او از این برنامه دست برنداشت و صندوق قرض‌الحسنه دیگری تشکیل داد که البته به گستردگی قبل نبود و بعد از وفات او هم این صندوق فعالیت داشت. از این رو می‌توان گفت که پایه گذار راه‌اندازی صندوقهای قرض‌الحسنه در ایران او بودند (کشفی، ۱۳۹۷: ۲۲۷-۲۲۶).

شرکت مخمس تلاش داشت همه اصول و فروع اقتصادی فقه اسلامی مانند خمس، زکات، کمک به محرومان، مالکیت فردی، تأمین نیازهای جامعه و فرد، بیت‌المال، مشاوره اقتصادی با عقلا، وصیت مالی، ثلث مال، ارث، وقف، عقد مشارکت، بیع، بیع سلف، ضمان، رهن، کشاورزی، صنعت، تجارت تعاون و قرض‌الحسنه هر کدام را به‌نحوی در این الگو به‌کار گیرد (رضی بهابادی، ۱۳۹۰: ۱۳۷).

لازم به ذکر است که لفظ شرکت به‌معنی شرکت‌های اقتصادی متداول امروز نیست؛ بلکه به‌معنی مشارکت و بیان کننده ساختار مشارکتی سازمان است. همچنین وجه تسمیه «مُخمَّس» بر خلاف برداشت اولیه، به‌دلیل پرداختن خمس سرمایه‌های ورودی به شرکت و یا خمس سودهای حاصله نیست. این لفظ از نحوه کار شرکت، یعنی تقسیم سود به پنج قسمت مساوی (تخمیس سود) گرفته شده است. براین مبنا، شرکت مخمس به‌معنی سازمان اقتصادی مشارکتی است که سود حاصل از فعالیت آن به پنج قسمت تقسیم می‌شود. در نتیجه این فعالیت‌ها، بخشی از سرمایه فعالیت‌های فرهنگی، حمایتی و نیز سهم‌بری و بهره‌مندی شخصی شرکا از سود حاصل تأمین می‌شود. بخشی از درآمدها و سود سازمان بر اساس دستورالعمل و میزان مشخص به گسترش فرهنگ دینی و «به تعبیر او «ترویج اساس مقدس اسلام» اختصاص دارد. از فعالیت‌های مهم سازمان، رسیدگی به محرومان است. دادن سرمایه کار، ایجاد اشتغال و پرداخت بلاعوض نیز از دیگر اقدام‌های شرکت منظور شده بود (رضی بهابادی، ۱۳۹۰: ۱٤٥-۱۳۷).

شرایط اعانه و کمک به دیگران براساس نظام‌نامه شرکت باید در ذیل یکی از این دو اصل باشد: ترویج اساس اسلام و اداره کردن مسلمین. بعضی از مصادیق آن هم از این قرار است: ۱. حفظ حوزه علمیه و تأمین مالی مدرسان، ۲. اداره کردن طلاب و گرفتن امتحان از آن‌ها در هر سال، ۳. تعمیر و تأمین اثاثیه مساجد و انتصاب امام عادل با هدف تعلیم مسائل و اخلاق و معارف الهیه، ٤. تعیین اشخاص متدین برای روستاها برای انجام امور شرعیه

و گرفتن و رساندن حقوق الهیه به ناحیه مقدسه اسلام، ۵. جمع‌آوری قُرا و مسأله‌گوها برای تعلیم و اخلاق و تصحیح قرائت و در مساجد و محافل، ٦. اداره کردن اهل منبر برای تقویت تبلیغات مذهبی، ۷. تشکیل گروهی از عالمان و متخصصان برای توضیح معارف و رفع شبه‌های مذهبی، ۸. تأسیس مجله برای ترویج معارف و حقایق دینی (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ١٦٦-١٦٥)

بعضی از قواعد «شرکت مخمس» ناحیه مقدسه اسلام عبارت است از:

۱. ضمانت سرمایه و... بر عهده رئیس ناحیه مقدسه اسلام است.

۲. رئیس ناحیه مقدسه اسلام در هر عصری باید مجتهد عادل، به‌تصدیق اهل خبره، بوده باشد.

۳. رئیس می‌تواند برای خود نایب تعیین کند، اگرچه مجتهد نباشد.

٤. کلیه امور شرکت باید به اطلاع و تصویب هیأت عامل برسد.

۵. از حقوقی که به شرکت تعلق می‌گیرد، از سهم امام و سهم سادات و زکات و فوائد حاصل از وجه اعانه همه شرکا، باید در هر سال بیت‌المال تشکیل شود و «موکول به‌نظر خاصه مجتهد عادل است، که به مصارف ترویج اساس مقدس اسلام با دفتر ورود و خروج و ملاحظه موازین شرعیه برسانند.»

٦. «سهم‌الشرکه در هر ماهی، یک قِران است و هر کسی سهام عدیده، به عده رؤوس اولاد و اَحفاد و عیالاتش سهمی یا سهامی می‌تواند وارد شرکت نماید و به اسم آن‌ها یا به اسم خود، قبض دریافت کند» (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ١٦١-١٦٠).

مدیرعامل شرکت مخمس که آیت‌الله شاه‌آبادی آن را «امین» می‌نامد، باید دارای شرایط زیر باشد:

۱. صد نفر او را انتخاب کنند.

۲. «امین» و اشخاص مهمی که تحت ریاست او فعالیت دارند باید به تصویب رئیس ناحیه مقدّسه اسلام برسند.

۳. باید ورقه رسمیت به امضای شرکا و مُهر ناحیه مقدّسه اسلام که کاشف از امضای رئیس است بوده باشد.

٤. عزل امین به‌سبب خیانت یا عدم لیاقت است و در صورت عدم کفایت یا تهمت، شخص دیگر ضمیمه خواهد شد.

۵. امین بدون مشاوره عده‌ای از عقلا نباید در معامله‌های بزرگ داخل شود، والا

ضامن است.

٦. همه معاملات باید نقدی باشد، مگر با رعایت دقت و مشاوره با گروهی از عقلای شرکت.

۷. شرکا در صورتی که از هر هزار نفر بیشتر شوند، باید امین دیگر با شرایط سابق انتخاب کنند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ١٦٤-١٦٣)

شرکت مخمس برای دست‌یابی به اهداف خود از بخش‌ها و اداره‌های مختلفی برخوردار بود که در نمودار سازمانی زیر ذکر شده‌اند:

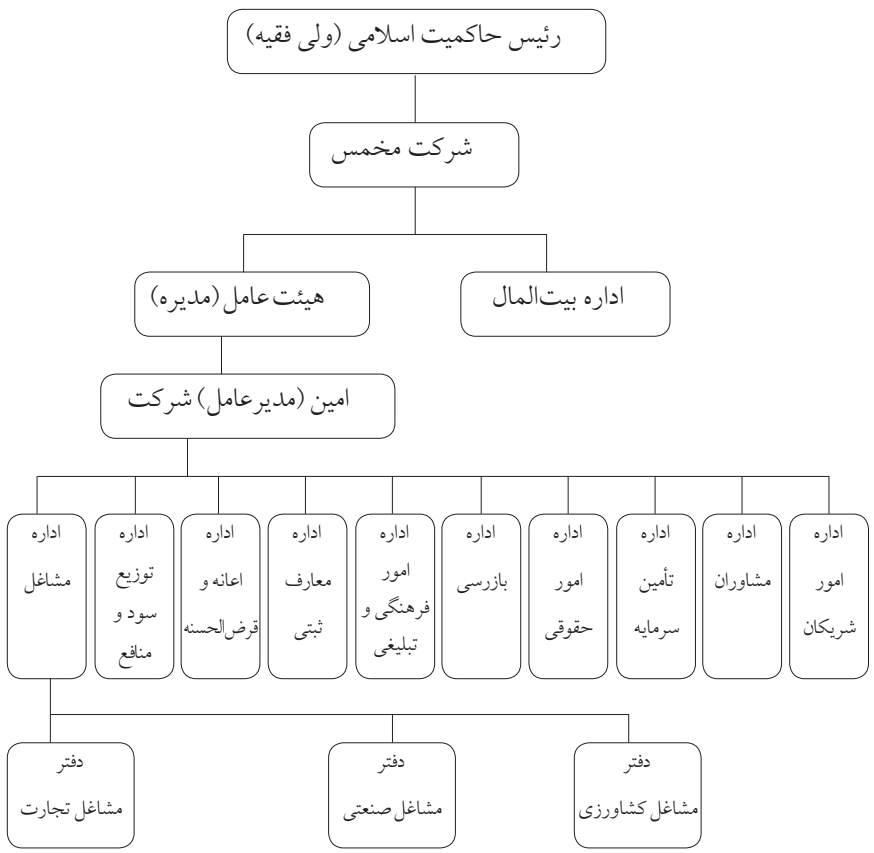

نمودار سازمانی شرکت مخمس آیت‌الله شاه‌آبادی (یوسفی، ١٣٩٤: ١١).

٦. تأسیس صندوق قرض‌الحسنه

موضوع قرض‌الحسنه در نظام‌نامه شرکت مخمس نیز آمده بود و حتی برای آن قواعدی تعریف شده بود (شاه‌آبادی ،۱۳۸۰: ١٦٨–١٦٧). اما آن‌چنان که فرزند آیت‌الله شاهآبادی می‌گوید این اقدام به‌صورت مستقل و هماهنگ با شرکت نیز به‌وسیله او پیگیری شد.

مرحوم والد، در خصوص مبارزه با ربا خواری و رباخواران، دو اقدام هماهنگ انجام دادند: یکی تشکیل شرکت مخمّس بود که توسط برخی از دین‌داران اداره می‌گردید و سرمایه‌گذاری آن به‌صورت سهام به افراد داده می‌شد و افراد مطابق با سهام خود، از سود و منفعت آن بهره‌مند می‌شدند؛ و دیگر آنکه به تأسیس صندوق قرض‌الحسنه اقدام کردند که این صندوق هم به‌صورت گسترده شروع به فعالیت کرد. به‌خاطر دارم مرحوم آقای فیاض‌بخش که مسئول صندوق بودند، در سال ۱۳۲۹ می‌گفتند ما در حدود یک میلیون و هفتصد هزار تومان به اشخاص وام داده‌ایم که این مبلغ در آن زمان، رقمی قابل ملاحظه بود (گلبرگ، ۱۳۸۳: ٣٤–٢٧).

از آیت‌الله شاه‌آبادی به‌عنوان پایه‌گذار صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران یاد شده است. او با همکاری جمعی از بازاری‌های متدین و با هدف مبارزه تشکیلاتی با رباخواری نخستین صندوق را تأسیس کرد و خود سرپرستی آن را برعهده گرفت (جمعی از پژوهشگران، ۱۳۹۰: ٦٠؛ تبریزی، ۱۳۸۹: ۱۲۵).

او بعد از تأسیس شرکت مخمس، مؤسسه قرض‌الحسنه هم تشکیل داد و تأکیدش بر این مسأله بود که باید با ربا در جامعه اسلامی مبارزه شود و در عین حال، فرهنگ قرض‌الحسنه ترویج شود (کشفی، ۱۳۹۷: ۲۲۷–۲۲٦). محمدعلی شاه‌آبادی، نوه آیت‌الله شاه‌آبادی، در این خصوص می‌گوید؛ «مرحوم آیت‌الله‌العظمی شاه‌آبادی هم به همین خاطر [خدمت به مردم که در آیات و روایات بر آن تأکید شده است] اقدام به راه‌اندازی صندوق قرض‌الحسنه کردند که اصلاً این‌کار قبل از ایشان، به این شکل وجود نداشت» (شاه‌آبادی، ۱۳۹۷: ۱).

۷. تأسیس جمعیت اخوان

آیت‌الله شاه‌آبادی به کار گروهی و پدیدآوردن تشکیلات منسجم در میان مسلمانان توجه و تأکید داشت. او رسیدن به مقاصد عالی اسلام را در گرو پیدایش جمعیت منسجم می‌دانست. یکی از این موارد تأسیس «جمعیت اخوان» بود که اگر آن را «حزب دینی» از دیدگاه شاه‌آبادی

در نظر بگیریم باید بگوییم که در «مرام اسلامی» ریشه داشت. نظر آیت‌الله شاه‌آبادی در ایجاد تشکل و کادرسازی بر این جمله استوار بود که «لاعِدّه الا بالاخوّه». در نظام فکری او «اخوت» از «احکام سیاسیه الهیه» برای اجرای مقاصد اسلامی است. از این‌رو بود که پیامبر اسلام دست به عقد اخوّت میان مسلمانان زد. این موضوع را شاید بتوان تفاوت جوهری تحزب اسلامی با تحزب سکولار در اندیشه شاه‌آبادی دانست. تحزب اسلامی با مبنای اخوت و تحصیل عِده و عُده و کادرسازی، برای نیل به مقاصد عالیه الهیه و گسترش افعال حسنه و اخلاق فاضله و عقاید حق می‌باشد. شاه‌آبادی توسعه اجتماعات مذهبی را برای ارتباط و دوستی متدینان با یکدیگر، به‌عنوان اصلی اصیل برای بسط معارف و حقایق دینی ضروری می‌بیند و برای چنین گروه‌ها و تشکیلاتی، اهداف و برنامه‌هایی پیشنهاد می‌کند.

شاخصه مهم جمعیت اخوان این بود که صرفاً سیاسی نبود و اهداف دیگری از جمله اهداف اقتصادی زیر: «انجام کارهای اقتصادی و شراکت و تجارت و زراعت و صناعت و اعطای قرض‌الحسنه برای تأمین معاش اعضا و رسیدگی به بیکاران و اعاشت فقرا و ترویج محصولات‌داخلی» دنبال می‌کرد (جعفر پیشه فرد، ۱۳۸۱: ۹۳-۹۱) آیت‌الله شاه‌آبادی جمعیت اخوان را برای اصلاح امور اقتصادی و اجتماعی تأسیس کرد و آن‌ها را براساس مبانی اسلامی تبیین می‌کرد (کشفی، ۱۳۹۷: ۲۲۳).

شاه‌آبادی مجالس جمعیت برادران یا اخوان را هر جمعه در یکی از مساجد یا حسینیه‌هایی که چه بسا کسی سراغش نمی‌رفت، فرش نداشت و امام جماعت نداشت تشکیل می‌داد. قبل از تشکیل مجلس هم پیش‌بینی‌هایی می‌شد که اهالی محل بدانند؛ به آن مکان رسیدگی کنند؛ گرد و غبارش را بزدایند و چراغی روشن کنند. در این جلسه‌ها، او مباحث مربوط به شیوه حرکت یک مسلمان در اجتماع و این‌که جامعه اسلامی روی چه پایه و اصولی باید باشد را مطرح کرد؛ همان مواردی که در کتاب *شذرات‌المعارف* آمده است. او سعی کرد کج فهمی مردم را به نام «دین و تنبلی»؛ و بی‌غیرتی آنان را به نام «رضا به قضا» به آن‌ها گوشزد کند. آیت‌الله شاه‌آبادی آن‌ها را آسیب جدی برای جامعه اسلامی می‌دانست. نورالله شاه‌آبادی درباره جلسه‌های جمعیت اخوان می‌گوید:

> **من یادم هست شب‌های دوشنبه منزل مرحوم ابوالصباء در خیابان خانی‌آباد می‌رفتیم. فضای حیاط آن خانه حدود ۳۰۰ متر بود. تمام اتاق‌ها و حیاط مملو از جمعیت می‌شد. نه این‌که فقط روضه بخوانند که آن هم بود، اما آنچه را مردم نمی‌دانستند و باید بدانند، می‌گفتند (ولی، ۱۳۸۷: ۱۵۵-۱۵۴).**

۸. نتیجه‌گیری

این مقاله تلاشی برای بررسی سیره نظری و عملی آیت‌الله شاه‌آبادی در عرصه اصلاح اقتصادی و اجتماعی بود. آیت‌الله شاه‌آبادی به شرح الگوی اقتصادی مطلوب خویش که برآمده از آموزه‌های دینی بود، بسنده نکرد. او عارف و فقیهی نهادساز محسوب می‌شود که برای پیاده و عملیاتی کردن الگوهای اقتصادی خویش تلاش زیادی کرد.

تألیف و نشر آثاری چون *شذرات‌المعارف*، تدوین نظام‌نامه شرکت مخمس، آسیب‌شناسی از اقتصاد بیمار و وابسته کشور در نوشتار و گفتار متعدد، و برجسته‌سازی مسائل مالی در «طرح ناحیه مقدسه اسلام» بخشی از فعالیت‌های نظری او برای اصلاح اقتصادی و اجتماعی جامعه اسلامی بود. او در آثار خود به شرح مبسوط آسیب‌های اقتصادی در سطح فردی و اجتماعی پرداخت و عوامل زمینه‌ای تاثیرگذار بر اقتصاد در جهان اسلام را برشمرد. از جمله این آسیب‌ها می‌توان به بی‌لیاقتی کارگزارن اقتصادی، عدم استفاده بهینه از فرصت‌های اقتصادی، مصرف بدون برنامه از بیت‌المال و حیف‌ومیل کردن مالیات‌های امت اسلامی و کاهش توجه به احکام اقتصادی اسلام اشاره کرد. او بر رونق‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی در جهان اسلام و ارتقای تولید داخلی در ایران تأکید داشت.

در بعد سیره عملی؛ تأسیس شرکت مخمس، راه‌اندازی نهاد قرض‌الحسنه برای مقابله با نظام بانک‌داری ربوی، و تأسیس جمعیت اخوان برای اصلاح امور اقتصادی و رشد افکار عمومی از جمله فعالیت‌های مهم آیت‌الله شاه‌آبادی بود.

آیت‌الله شاه‌آبادی برای رشد اقتصادی بر تعاون، همیاری و وحدت بین جامعه تأکید و اعتقاد داشت تعالی مادی و رفاه اقتصادی بدون همدلی و همراهی همگان تحقق نمی‌یابد. به همین دلیل به تأسیس جمعیت اخوان و شرکت مخمس اقدام کرد. در عین حال، او ربا و سود بانکی را آفت جدی برای نظام اقتصادی اسلام می‌دانست و به همین منظور، تلاش زیادی برای ترویج قرض‌الحسنه در جامعه ایرانی انجام داد. او تلاش کرد با بسیج نیروهای مذهبی و به‌کارانداختن سرمایه‌های راکد در جامعه، امکان مشارکت و استفاده همگان از قرض‌الحسنه را فراهم آورد تا از این طریق، فضای جامعه از فرهنگ ربوی بانک‌ها دور شود. این عملکرد اقتصادی او در برپایی نهادهای مالی و اقتصادی باعث می‌شود تا او را اندیشمندی نهادساز بدانیم.

فهرست منابع

۱. ابوطالبی، مهدی (۱۳۹۲). «نقش علمای شیعه در حمایت از تولید ملی و کار و سرمایه‌ایرانی»، *فصلنامه تاریخ اسلام در آینه پژوهش*، سال دهم، پاییز و زمستان، شماره ۳۵، صص ۲۶-۵.

۲. اردشیری، حسن (۱۳۸۵). «آیه‌الله شاه‌آبادی الگوی معنویت و تبلیغ»، *ماهنامه مبلغان*، آذر و دی، شماره ۸۵، صص ۸۸-۷۲.

۳. تبریزی، قاسم (۱۳۸۹). «تبارشناسی شهید شاه‌آبادی»، *ماهنامه شاهد یاران*، دی ماه، شماره ۶۲، صص۱۳۲-۱۲۴.

۴. تحریریه مجله گلبرگ (۱۳۸۳). «درگذشت استاد اخلاق آیت‌الله شاه‌آبادی»، *ماهنامه گلبرگ*، آذر، شماره ۵۷، صص ۳۴-۲۷.

۵. جزایری، حمید (۱۳۹۷). *نقش شیعه در گسترش جامعه‌شناسی و اقتصاد*، تحت اشراف آیت‌الله مکارم شیرازی، چاپ اول، قم، انتشارات امام علی(ع).

۶. جعفر پیشه‌فرد، مصطفی(۱۳۸۱). «اندیشه سیاسی آیت‌الله شاه‌آبادی و نقش آن در اندیشه سیاسی امام خمینی(ره)»، *فصلنامه حکومت اسلامی*، تابستان، شماره ۲۴، صص ۱۰۲-۸۲.

۷. جمعی از نویسندگان (۱۳۸۵). *گلشن ابرار؛ خلاصه‌ای از زندگی اسوه‌های علم و عمل*، جلد دوم، چاپ سوم، قم: نشر معروف.

۸. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۰). *سازمان مجاهدین خلق پیدایی تا فرجام*، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

۹. حوزه علمیه شهید شاه‌آبادی (۱۳۶۵). *استادزاده: زندگینامه آیت‌الله العظمی شاه‌آبادی و مجاهد شریف شهید شاه‌آبادی*، چاپ اول، تهران: حوزه علمیه شهید شاه‌آبادی.

۱۰. دانشور علمی، مهدی (۱۳۹۰). «فیلسوف فطرت؛ یادداشتی بر دو کتاب شذرات‌المعارف و رشحات البحار»، *مجله رهنامه پژوهش*، تابستان، شماره ۸، صص ۸۰-۷۹.

۱۱. رضایی چراتی، داود (۱۳۹۴). «شیخ عارف: مروری بر زندگی آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی»، *فصلنامه حضور*، پاییز، شماره ۹۴، صص ۲۲۱-۲۰۸.

۱۲. رضاییان، علی (۱۳۹۴). «مدل نهایی کاربردی سازی علوم انسانی اسلامی در حوزه مدیریت مدلی بومی»، *مجموعه مقالات نخستین کنگره بین المللی علوم انسانی و اسلامی*، چاپ اول، تهران: انتشارات آفتاب توسعه، صص ۵۳۰-۴۹۷.

۱۳. رضی بهابادی، سید محمدرضا (۱۳۸۹). *نظریه‌های اقتصادی - سیاسی آیت‌الله شاه‌آبادی(ره)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد معارف اسلامی و اقتصاد، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
۱٤. رمزی اوحدی، محمدرضا (۱۳۹٤). *در طواف خورشید؛ زندگی‌نامه عارف کامل حضرت آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی استاد عرفان و اخلاق حضرت امام خمینی(ره)*، چاپ اول، تهران: انتشارات آئینه بهار.
۱۵. شاه‌آبادی، محمدعلی (۱۳۰٦). *نظام‌نامه شرکت مخمس ناحیه مقدسه اسلام*، چاپ اول، تهران: مطبعه برادران باقرزاده.
۱٦. شاه‌آبادی، محمدعلی (۱۳۵۸). *مفتاح السعاده فی احکام العباده*، چاپ اول، تهران: مطبعه اسلامیه.
۱۷. شاه‌آبادی، محمدعلی (۱۳۸۰). *شذرات‌المعارف به ضمیمه رساله شرکت مخمس*، چاپ اول، تهران: بنیاد علوم و اسلامی دانش پژوهان.
۱۸. شاه‌آبادی، محمدعلی (۱۳۸٦). *سه رساله اصولی و فقهی عارف حکیم آیت‌الله‌العظمی میرزا محمدعلی شاه‌آبادی*، اعداد و تحقیق علی صدرایی خویی، چاپ اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۹. شاه‌آبادی، محمدعلی (۱۳۸۷). *شذرات المعارف*، توضیح و تقریر آیتالله نورالله شاه‌آبادی، چاپ دوم، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۰. شاه‌آبادی، سعید (۱۳۹۷)، «تدوین شذرات المعارف»، در مرجع آثار و اندیشه های عارف کامل حضرت آیت‌الله العظمی محمدعلی شاه آبادی.
۲۱. شاه‌آبادی، محمدعلی(۱۳۹۷). «قرض‌الحسنه بی‌سابقه»، در سایت مرجع آثار و اندیشه‌های عارف کامل حضرت آیت‌الله العظمی محمدعلی شاه‌آبادی.
۲۲. شاه‌آبادی، نورالله (۱۳۹۷). *شرح رشحات‌البحار*، چاپ دوم، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۳. شیخ‌سفلی، انسیه (۱۳۸۷). «تأثیر شخصیت آیت‌الله شاه‌آبادی بر امام خمینی(ره) در نسبت میان عرفان و سیاست»، در *حدیث عشق و فطرت*، چاپ دوم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲٤. الطهرانی، الشیخ قاسم (۱٤۲٤). *القول المتین فی تشیع الشیخ الأکبر محی‌الدین ابن‌العربی*، الطبعه الاولی، بیروت-لبنان: دارالمحجه البیضاء.

۲۵. عفتی، قدرت‌الله (۱۳۸٤). «آیت‌الله شاه‌آبادی»، *فصلنامه حضور*، پائیز، شماره ٥٤، صص ۸۲-۵۹.
۲٦. کریم خانی، حمزه(۱۳۸۳). «مؤسس هیأت‌های سیار عارف کامل آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی »، *ماهنامه خیمه*، اردیبهشت و خرداد، شماره ۱۲-۱۳، صص ۷-٦.
۲۷. کشفی، سیدحسین (۱۳۹۷). *حدیث نصر؛ خاطرات فقیه مجاهد مرحوم آیت‌الله حاج آقا نصرالله شاه‌آبادی* ، چاپ اول، قم: مؤسسه کتاب شناسی شیعه.
۲۸. گوهری، عباس (۱۳۸۷). «آسیب‌ها و بیماری‌های جوامع اسلامی از دیدگاه حکیم شاه‌آبادی»، در *حدیث عشق و فطرت*، چاپ دوم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۹. لک علی آبادی، محمد (۱۳۸۸). *کوثر محبت*، چاپ دوم، قم، انتشارات آل طاهر.
۳۰. محمدی، محمدعلی(۱۳۹۱). «مقایسه نظریات سیاسی آیةالله شاه‌آبادی و امام خمینی(ره)»، *فصلنامه حکومت اسلامی*، سال هفدهم، تابستان، شماره ٦٤، صص ۲۰۱-۱۷۹.
۳۱. مختاری، رضا (۱۳۷۲)، *سیمای فرزانگان*، چاپ دوم، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۳۲. مدرس تبریزی، محمدعلی (۱۳۷٤). *ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب*، چاپ چهارم، تهران: انتشارات خیام.
۳۳. مرتضوی، علی حیدر(۱۳۸۷). *فیلسوف فطرت؛ نگاهی به احوال و افکار حکیم آیت‌الله‌العظمی محمدعلی شاه‌آبادی*، چاپ سوم، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳٤. مرجع آثار شاه‌آبادی (۱۳۹۷). «نگاهی اجمالی به آثار منتشرشده آیت‌الله شاه‌آبادی»، در سایت مرجع آثار و اندیشه‌های عارف کامل حضرت آیت‌الله‌العظمی محمدعلی شاه‌آبادی.
۳۵. مرجع آثار شاه‌آبادی (۱۳۹۷). «نگاهی به آثار خطی منتشرنشده آیت‌الله شاه‌آبادی»، در سایت مرجع آثار و اندیشه‌های عارف کامل حضرت آیت‌الله‌العظمی محمدعلی شاه‌آبادی.
۳٦. نجفی، موسی (۱۳۹۱). *اندیشه تحریم و خودباوری؛ تحلیل متون و اسناد تاریخی اقتصاد مقاومتی در تحولات سیاسی ایران*، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

۳۷. ولی، منصور (۱۳۸۷). «بیان و ترویج معارف عرفانی»، در *حدیث عشق و فطرت*، چاپ دوم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳۸. یارحسینی، علی (۱۳۸۳). *آئینه‌دار طلعت یار: گذری و نظری بر سیره اخلاقی، علمی و عرفانی آیت‌الله العظمی میرزامحمدعلی شاه‌آبادی*، چاپ اول، تهران، انتشارات وثوق.
۳۹. یزدی، مهدی (۱۳۹۰). «مصداق بارز جمع الجمع عرفانی؛ در گفت‌وگو با حجت‌الاسلام و المسلمین سعید شاه‌آبادی»، *نشریه رهنامه پژوهش*، تابستان، شماره ۲۲، صص ۷۵–۷٤.
٤۰. یوسفی، احمدعلی (۱۳۹٤). «تحلیل الگوی اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی»، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، سال پانزدهم، بهار، شماره ۵۷، صص ۱۱۲–۸۷.
٤۱. یوسفی، احمدعلی (۱۳۹۵ الف). *اقتصاد تعاونی از منظر اسلام*، چاپ دوم، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
٤۲. یوسفی، احمدعلی (۱۳۹۵ ب). «بررسی روش شکل‌گیری نظام اقتصادی جمهوری اسلامی ایران و پیشنهاد روش جدید»، *فصلنامه حکومت اسلامی*، سال بیست و یکم، زمستان، شماره ۸۲، صص ۱۸٦–۱۵۹.
٤۳. یوسفی، احمدعلی (۱۳۹۵ج). *مبانی و مدل‌های مشارکت مردمی در اقتصاد مقاومتی*، چاپ اول، شهرکرد: نشر مقاومت.
٤٤. یوسفی، احمدعلی (۱۳۹٦). «بانک از ربا متولد شده است؛ ماجرای نامه مجلس به حوزه درباره رباخوری بانکها»، خبرگزاری تسنیم، دوم آبان.